

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Osman Aga de Timișoara

Ostatec printre ghiauri : un soldat otoman în Imperiul Habsburgic / Osman Aga de Timișoara ; povestire tradusă din limba otomană, prezentată și adnotată de Frédéric Hitzel ; trad. din limba franceză de Mihaela Pasat. - Timișoara : Ariergarda, 2019

ISBN 978-606-94703-3-6

I. Hitzel, Frédéric (trad.)

II. Pasat, Mihaela (trad.)

821.512.1

© Editura Ariergarda

Design copertă - Camil Mihăescu

Editura Ariergarda

www.ariergarda.ro

editura.ariergarda@gmail.com

Phone: 0721353177

Osman Aga de Timișoara

Ostatec printre ghiauri

un soldat otoman în Imperiul Habsburgic

- povestire tradusă din limba otomană,
prezentată și adnotată de Frédéric Hitzel -

Traducere din limba franceză

de

Mihaela Pasat

Ariergarda

Timișoara 2019

tura otomană. Aceasta începe cu perioada copilăriei și se încheie cu o rugăciune în pragul bătrâneții, conturând un tablou pitoresc și plin de viață al unor evenimente tulburătoare, dramatice chiar, pe care acest sărman ostateg a fost nevoit să le înfrunte cu un curaj de neclintit și cu o remarcabilă prezență de spirit, în tărâm creștin.

Totodată, această operă narativă, ivită din pana unui observator înzestrat cu o bogată experiență în cunoașterea oamenilor, rămâne un document de o neasemuită expresivitate, oferindu-ne date inedite despre geografie, sociologie, istorie, dar și despre condiția prizonierilor de război turci, în Imperiul Habsburgic, după eșecul celui de-al doilea asediu al Vienei (1683). Pe scurt, ne permite să ne facem o idee despre cum vedea un otoman, în pragul „secolului luminilor”, imperiul creștin învecinat.

Traducerea noastră este precedată de o introducere istorică, ce încearcă să situeze povestirea în contextul general al relațiilor dintre Imperiul Otoman și Imperiul Austriac al Habsburgilor, precum și de un studiu mai general cu privire la locul acestui manuscris în literatura otomană.

Frédéric Hitzel,
Strasbourg, martie 1998

Introducere

Conflicte între otomani și habsburgi

Relațiile directe dintre Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic datează din secolul al XV-lea, când Craina, Stiria și Carintia au cunoscut, în mai multe rânduri, atacurile incursiunilor otomane. În acele împrejurări, s-au stabilit pentru prima dată schimburi diplomatice între sultanul Baiazid al II-lea și împăratul Maximilian I, în 1497. Dar situația politică se va deteriora rapid în timpul domniei lui Soliman Magnificul (1520-1566) care, după luarea Belgradului, a încercat să transforme Ungaria într-un stat vasal, pentru a-i servi de tampon față de puternicul său vecin.

Manevrele nu durează mult: plecate din Istanbul la 23 aprilie 1526, trupele lui Soliman înfruntă armata ungară în câmpia mlăștinoasă de la Mohács, pe Dunăre, în 29 august. În doar două ore, cavaleria grea, protejată cu armuri de oțel, a fost zdrobită de tunurile sultanului. Tânărul rege Ludovic al II-lea al Ungariei și Boemiei și-a găsit moartea în acea bătălie. Drumul spre Buda era, de-acum, deschis. Soliman își face intrarea în oraș la 11 septembrie și, cum Ludovic al II-lea nu avea urmaș, sultanul îl face succesor, în ce mai rămânea din regat, pe Ioan I Zápolya, voievod al Transilvaniei și bărbat însemnat, care devine astfel tributar Porții. Două luni mai târziu, nobilii unguri ostili lui Zápolya se adună la Bratislava, unde îl proclamă rege pe Arhiducele Ferdinand de Austria¹, frate al împăratului Carol Quintul și al Mariei a Ungariei,

văduva lui Ludovic al II-lea. Drept de cucerire pentru otomani, Di-etă pentru Monarhia Habsburgică, iată care erau, de-acum, principiile pe care fiecare din adversari avea să-și fondeze legitimitatea revendicărilor cu privire la Ungaria, timp de două secole și jumătate, și în numele cărora confruntările aveau să continue.

Ca să îndepărteze pretențiile Habsburgilor asupra unei țări considerată drept cucerită, sultanul Soliman va merge până la a risca asediul Vienei. Înfruntând anotimpul târziu și ploile de toamnă, armata otomană, cu un corp de o sută douăzeci de mii de soldați, ajunge, la 27 septembrie 1529, sub zidurile capitalei austriece, apărată doar de vreo douăzeci de mii de ostași, de unde Ferdinand se retrăsese, prudent. Înflăcărarea asediaților, puternicele ziduri de apărare, precum și perspectiva unor condiții climaterice defavorabile l-au făcut pe sultan să ridice tabăra, în 16 octombrie.

Viena fiind de necucerit, expedițiile otomane împotriva Austriei, care nu au ajuns decât rareori până la statele ereditare, par a fi niște nesfârșite repetiții de marșuri fără liman, epuizante și ruinătoare, pentru fiecare dintre cei doi adversari, pe tot parcursul veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea.

Îndelungatul conflict dintre otomani și habsburgi va cunoaște o nouă dimensiune, spre sfârșitul secolului al XVII-lea. Din 14 iulie până în 12 septembrie 1683, trupele otomane încearcă, pentru a doua oară, să cucerească Viena. Zadarnic! Acest eșec are un ecou puternic la Istanbul, fără a fi, totuși, considerat o catastrofă. În schimb, răsunetul e mai puternic în Europa occidentală, trezind dorința unora de a profita de eveniment și suscitând mari speranțe de revanșă asupra turcilor, pe care mulți îi cred slăbiți de această înfrângere. Fără întârziere (în iarna dintre anii 1683-1684), se formează o coaliție între principalii adversari ai otomanilor: austrieci, ruși, polonezi, cărora li se alătură papalitatea și Veneția.

Primele campanii ale puterilor aliate se soldează cu succes în Ungaria (cucerirea Budei, în 2 septembrie 1686) și în Transilvania, dar cu eșecuri în Podolia și Bosnia. Venețienii ocupă aproape în întregime Moreea și cuceresc Atena (25 septembrie 1687) al cărei asediu a dus la distrugerea unei părți din Partenon; însă eșuează în Eubeea. Între timp, austriecii pun mâna pe Belgrad (septembrie 1688), ceea ce va declanșa o reacție vie împotriva dominației otomane în Serbia, Bulgaria și Transilvania.

Contraofensiva otomană se declanșează în vara anului 1690. Ea permite recucerirea localităților Niș (9 septembrie), Smederevo (27 septembrie) și Belgrad (8 octombrie), de la austrieci. Alte izbânde urmează în anii 1695 și 1696: Chios este recucerit, iar venețienii sunt înfrânți în Grecia. Totuși rușii, sub țarul Petru cel Mare, cuceresc Azovul, în 1696. Și otomanii mai suferă o înfrângere cruntă din partea austriecilor, la Zenta, între Serbia și Ungaria, la 11 septembrie 1697.

Nu mult după aceea, marele vizir Hüsseyin Pașa pornește negocieri de pace, prin intermediul ambasadurilor Angliei și Olandei. Tratatul, care debutează în iulie 1698, ajung la semnarea păcii de la Karlowitz, în 26 ianuarie 1699, pace semnată cu austriecii, venețienii și polonezii; rușii semneză la 15 iulie 1700.

Diplomația prin conferințe, care s-a dezvoltat rapid în Europa după sfârșitul Războiului de Treizeci de Ani (1648), este aplicată pentru prima dată unui regulament în care e implicat un stat musulman. Se ajunge astfel la degradarea conceptelor islamice de „teritoriu al islamului” (dâr al-islâm) și de „teritoriu al războiului” (dâr al-harb), care determinaseră până atunci, într-o mare măsură, reglementarea conflictelor dintre otomani și habsburgi. S-a mai spus și, pe bună dreptate, că era primul tratat defavorabil semnat de otomani. Într-adevăr, aceștia pierd aproape în întregime Ungaria și Transilvania, care revine austriecilor, dar păstrează Banatul Timișoarei, până la cursul Mureșului și al Tisei, precum și hinterlandul Belgradului în Srem, și stau cu un picior

în Slavonia și în Croația. În schimb, înspre Polonia, pierde controlul Podoliei și vestul Ucrainei, contra renunțării polonezilor la revendicările asupra Moldovei. Venețienii păstrează Moreea, Corintul, insula Leucade și câteva părți din Dalmația și din Bosnia, fără a recupera ceva din Creta. În ce-i privește pe ruși, aceștia obțin Azovul, în Crimeea, o parte din Ucraina, până la Nistru, și se pot întinde spre Kuban.

Însă această pace este de scurtă durată. Reglementările dau naștere unor împotriviri însemnate, venite mai ales din partea militarilor. Încurajați de primele izbânzi împotriva rușilor, care, în urma tratatului de la Adrianopol (24 iunie 1713), au fost nevoiți să retrocedeze cuceririle anterioare, otomanii întreprind redobândirea teritoriilor ocupate de Veneția în Marea Egee. Și, în 1715, Moreea este recucerită, iar fortăreața Souda, din Creta, cade în mâinile turcilor. Mai apoi, ei se vor întoarce contra austriecilor, țintind recucerirea Ungariei; dar reacția austriacă este vehementă: luarea Timișoarei (octombrie 1716) și a Belgradului (august 1717). Otomanii sunt constrânși să semneze tratatul de la Passarowitz (21 iulie 1718): Austria dobândește Banatul Timișoarei, Valahia occidentală și nordul Serbiei, cu Belgradul; Veneția nu obține nimic și nu va mai juca vreun rol major; otomanii păstrează Moreea. Pacea avea să domnească, în sfârșit, vreme de două decenii, la frontierele occidentale ale Imperiului Otoman.

În acest context extrem de zbuciumat, va veni pe lume Osman Aga, va crește și, mai târziu, va fi încarcerat. Despre viața sa, nu știm mare lucru, dincolo de ceea ce s-a îngrijit să consemneze în Memoriile sale. S-a născut, pare-se, la Timișoara, în 1671, întrucât aflăm din povestirile sale că, la momentul întemnițării la Lipova (22 iunie 1688), era în al șaptesprezecelea an al vieții. Tatăl său, Ahmed Aga Ibn Mahmûd, originar din Belgrad, provenea probabil dintr-o familie de origine slavă sau maghiară, islamizată nu de mult, ceea ce explică în ce fel a ajuns Osman să cunoască perfect turca, serbo-croata și maghiara. Stabilizat la Timișoara, devenită capitală a vilayetului, după cucerirea otomană din 1552 sub conducerea lui Soliman Magnificul,

tatăl său exercită activități militare, mai întâi în calitate de kethüdâ (chehaia) al primului corp de 'azebân, adică adjunct sau om de încredere al unui colonel (aga), apoi colonel de infanterie al „trupelor locale” (yerli kulu).

Prin origini și educație, Osman Aga aparține trupelor de miliție însărcinate cu supravegherea frontierei de nord a Imperiului. Regiunea Timișoarei se afla într-o perioadă de puternice frământări, întrucât, după înfrângerea otomanilor la porțile Vienei (1683), contraofensiva victorioasă a imperialilor este profund resimțită. Populațiile musulmane din orașele Szolnok și Szarvas abia ce se refugiaseră în fortăreața Timișoarei, zona devenind numaidecât centrul operațiilor militare turcești împotriva înaintării austriece.

Osman, la fel cu tatăl și frații săi, deprinde foarte de timpuriu meseria armelor, ajungând la gradul de odabași, căpitan al primului escadron din orașul său. În această calitate, el va fi trecut sub ordinele lui Pîrî Aga și va lua parte, timp de doi sau trei ani, la operațiunile îndreptate împotriva teritoriilor ocupate în regiune de către imperiali.

În iunie 1688, comandantul de garnizoană, Kodja Djâfer Pașa, îl trimite cu escadronul său la Lipova, pentru a duce ienicerilor solda trimisă de Poartă. Între timp, imperialii care tocmai luaseră Transilvania sub protecția lor, în virtutea tratatului hallerian (28 iunie 1686), atacă Lipova. Blocați acolo, Osman Aga și oamenii săi iau parte la înfrânarea expediției de recunoaștere a husarilor unguri, precum și la apărarea cetății, considerată ca o poartă de intrare în Transilvania.

Garnizoana refuzând să se predea, generalul Antonio Caraffa (1642-1693) aduce artileria grea, reușind să deschidă breșe în zidul exterior. Turcii se văd nevoiți să se replieze în citadelă, o fortificație din lemn înconjurată de un șanț, pe unde curge Mureșul. Dar, sub primejdia unui incendiu, care amenința să cuprindă întreg orașul, garnizoana turcă este constrânsă, după trei zile de rezistență, să depună armele și să se predea (22 iunie 1688). Combatanții

sunt luați prizonieri de război, în vreme ce populația, vreo șase mii de oameni, e trimisă în sclavie. Doar bătrânii, femeile și cei mai săraci, care nu aveau bani să se răscumpere, au fost duși înapoi, la Timișoara.

Osman Aga, care a asigurat apărarea unuia din bastioanele garnizoanei din Lipova, ajunge în subordinea unui anume Fischer, locotenent de infanterie al Margravului Ludwig de Baden. Va rămâne întemnițat unsprezece ani (1688-1699), trecând prin toate caznele suferite de ostatecii turci în imperiul Habsburgilor.

După ce a înfruntat o sumedenie de primejdii, Osman Aga reușește să fugă, împreună cu trei tovarăși de năpastă, în primăvara anului 1699. Întors în patrie, el ajunge să exercite, grație stăpânirii perfecte a limbii germane învățată în lungii ani de captivitate, funcția de interpret al cancelariei vilayetului Timișoara. După propriile-i spuse, el a lucrat, timp de șaptesprezece ani, de la 1700 la 1717, în serviciul a unsprezece pași, îndeplinind un rol de prim plan. După apusul dominației otomane în regiunea Dunării, care antrenează capitularea fortăreței Timișoara (12 octombrie 1716), apoi pierderea Belgradului (16 august 1717), Osman se refugiază la Istanbul, unde, instalat într-o casă care domină topitoria imperială Tophane, el își redactează memoriile.

Dacă izvoarele turcești nu ne oferă nici o informație asupra urmărilor carierei sale, a circumstanțelor și datei morții sale, ahivele austriece, în schimb, ne dezvăluie că a fost interpret al rezidentului austriac pe lângă Sublima Poartă. Se pare că Osman Aga a continuat astfel să-și valorifice competențele lingvistice, numeroasele contacte pe lângă curtea otomană și buna cunoaștere a politicii internaționale.

Locul operei în literatura otomană

Înainte de secolul al XVII-lea, nu putem vorbi aproape deloc despre o „literatură de călătorie” în limba otomană. La otomani nu există o tradiție literară asemănătoare genului literar arab rihla, așa cum se regăsește la autorii clasici, cum ar fi Nasir-i Khosraw, Ibn Jubayr sau Ibn Battuta. Primele texte otomane cu referire la „alte locuri” sunt, cu precădere, povestiri despre campanii militare (menâzilnâme sau fethnâme) adresate gloriei sultanilor, apropiatilor lor ori servitorilor acestora (gazavât nâme), sau sunt lucrări „geografice” ori „etnografice”. Călătoria nu constituie un subiect literar, ci subliniază cu asupra de măsură latura extraordinară sau exotică a unei povestiri și glorifică un personaj ori o dinastie. Ocaziile de călătorie nu lipseau deloc în Imperiul otoman. Neguțătorii și servitorii lor brăzdau lumea; expedițiile militare erau numeroase; pelerinii circulau după placul inimii; vătafi și cadiii își exercitau profesiile în locuri diferite; în sfârșit, spionii, curierii și ambasadorii ajungeau foarte des în situația de a merge în străinătate.

Trebuie să așteptăm ultimul sfert al veacului al XVII-lea ca să avem în fața ochilor o povestire de călătorie adevărată, intitulată chiar

„Povestire de călătorie” (Seyahâtname). Această capodoperă a literaturii otomane a fost scrisă de Evliya Çelebi (1611-1682), un călător de seamă care a colindat lumea, când cu titlu privat, când cu titlu oficial, când făcând parte din suita marilor demnitari otomani. Dar, dincolo de grija vădită de a-și informa cititorul, regăsim la el coabitarea dorinței de a plăcea și de a încânta prin trăsături „agreabile și pline de veselie”, ceea ce îl face să-și presare povestirea cu invenții absolut fan-teziste, cărora „marii demnitari” nu le vor rezista. Astfel, povestește o incursiune cu siguranță imaginară, la care ar fi participat, călărind prin Austria, Germania și Olanda, alături de patruzeci de mii de călăreți tătari, până la Marea Nordului. Dar pare posibil ca Evliya Çelebi să fi fost la Viena în compania lui Kara Mehmed Pașa, ambasador trimis în 1665 de sultanul Mehmed al IV-lea. Descrierea făcută capitalei Habsburgilor este plină de informații și de anecdote care contrastează total cu o povestire cum este cea a lui Osman Aga care, cu vreo șaizeci de ani mai târziu, prezintă un oraș mult mai puțin atrăgător. E adevărat că vremurile se schimbaseră. Viena este prezentată de Evliya Çelebi ca o cetate fabuloasă, cu minunății nebănuite, înspre care armatele turcești vor porni din nou în 1683, în vreme ce, pentru Osman, întemnițat șapte ani în capitala austriacă, aspectul mitic nu mai este decât o amintire îndepărtată.

Dar putem oare prezenta Memoriile lui Osman Aga drept o povestire de călătorie? Pare îndoielnic. Desigur, este vorba de nararea unei călătorii, dar aceasta se arată mai apropiată de povestirile despre captivitate, un gen răspândit la un moment dat la otomani, ceea ce conferă, probabil, originalitate povestirii sale.

Înainte de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, povestirile despre captivitate sunt puțin numeroase și cele păstrate sunt, cel mai adesea, inserate într-o operă, cum este cazul pentru Gazavât-i Hayrî-d-dîn Pașa a celebrului capudan Oruç Barbarossa, întemnițat în Rodos. În arhivele din Istanbul, sunt păstrate numeroase scrisori, care prezintă sultanului și anturajului său felul în care cutare ori cutare personaj a reușit

să evadeze sau să-și obțină eliberarea. În toate cazurile, se dovedește faptul că scopul principal al acestor texte este să atragă atenția unui suflet caritabil pentru a-și procura mijloacele bănești necesare eliberării; mai apoi, se urmărește obținerea sau recâștigarea favorurilor unui personaj de vază.

Pe lângă aceste simple mesaje fără pretenții literare, unele povestiri din captivitate tind să se impună progresiv drept adevărate opere de scriitor. Autorii lor aleg, cel mai adesea, drept pseudonim, epitetul „captivul” (Esîrî). Este și cazul unei „povestiri nostime a aventurilor sale în captivitate”, redactată de un anume Esîrî, care a fost o vreme prizonier al ghiaurilor, în secolul al XVI-lea (3). Din păcate, această operă, de a cărei existență am aflat doar printr-o notă, nu a fost găsită până în ziua de azi. Arhivele turcești menționează numele unui anume Esîrî Hüseyn bin Mehmed, care își povestește în versuri captivitatea în Malta, de la 1625 la 1632; un sheikh ül-islam, originar din Bursa, cu numele de Esîrî Mehmed Efendi, la rândul său prizonier al piraților maltezi, în iulie 1649; sau Esîrî Hasan, care a trăit în timpul domniei lui Ahmed al II-lea și a murit prin 1727 ori 1728.

Utilizarea epitetului Esîrî nu este, totuși, sistematică (4). Este cunoscută existența unui anume Hindî Mahmûd, curierul lui Selîm al II-lea, capturat probabil de italieni la bătălia de la Lepanto (7 octombrie 1571). El a profitat de cei patru ani de captivitate la Roma, alături de patruzeci dintre tovarășii săi, pentru a compune în anii 1570 un poem de opt mii de versuri, relatându-și aventurile (5). Mai există și „Aventuri de captivitate în Malta” ale unui cadîu turc, cu numele de Ma’djûnd-jizâde Mustafâ Efendi, capturat la 13 mai 1597 de niște corsari maltezi, pe când se ducea în Cipru, pentru a-și prelua funcțiile. În pofida scrisorilor adresate sultanului Mehmet al III-lea (1595-1603) și mamei sale Safiye, el a rămas, probabil, închis doi ani, dar nu pare să fi fost supus unor tratamente prea dure. Eliberat în schimbul unei răscumpărări, în ianuarie 1599, el a compus, la întoarcere, o relatare detaliată a detenției

sale (6).

Atât cât ne putem da seama, aceste câteva texte insistă asupra jalnicelor condiții din captivitatea autorilor lor, încercând să atragă simpatia cititorului sau auditorului. Cu timpul, ele tind din ce în ce mai mult să devină, cum o lasă de înțeles studii mai recente, un exercițiu literar specific, ce amestecă realități istorice cu fantasticul și exotismul. Așa e și cazul povestirii despre captivitate cunoscută sub titlul „Povestire a prizonierului căpitan”, care datează de la sfârșitul secolului al XVII-lea și al cărei caracter mult prea romantic ne face să ne îndoim de autenticitate sa (7).

Relatarea lui Osman Aga este foarte diferită de cea a predecessorilor săi. Suntem frapați observând cât de mult diferă, atât la nivelul formei cât și al obiectivelor urmărite. Desigur, este o extraordinară povestire de aventuri și narează o captivitate extrem de patetică, dar, dincolo de asta, ceea ce îl deosebește este genul autobiografic. Lucrarea începe cu moartea părinților săi și copilăria sa, continuă cu relatarea detaliată a captivității sale și se încheie cu număratoarea copiilor în viață. Între începutul și finalul povestirii, cititorul ori auditorul urmărește personajul, îl vede crescând, evoluând, dobândind, cu vârsta, o judecată mai sigură, o maturitate care, în cele din urmă, îi va permite lui Osman Aga să încerce, apoi să reușească evadarea.

În plan istoric, aceste memorii oferă, pe de altă parte, un izvor unic pentru studiul condiției prizonierilor turci în timpul îndelungatului conflict care a opus Austria, apoi Sfânta Ligă, Imperiului Otoman, în ultimul sfert al secolului al XVII-lea (8)

Alte lucrări ale lui Osman Aga

Pe lângă lucrarea de față, Osman Aga este autorul a trei manuscrise, dintre care unele au fost editate. Primul, intitulat „Istoria

Ostatec printre ghiauri

Austriei” (Nemtche Ta’rîbi) este păstrat la Istanbul, în biblioteca Köprülü (9). A fost terminat în anul 1135 al Hegirei (la începutul lunii octombrie a anului 1722). Este o poveste comună despre împărații germanici de la domnia lui Carol cel Mare, până la aceea a lui Carol al VI-lea. Textul, rămas, din păcate, neterminat, se oprește brusc, în momentul în care otomanii se pregătesc pentru o nouă campanie împotriva imperiului Habsburgilor. Precizia datelor și a evenimentelor relatate dă de înțeles că Osman s-a sprijinit, la compunerea acestui manuscris, pe mai multe lucrări germane, pe care, însă, cercetările actuale nu le-au putut identifica.

Un al doilea manuscris, păstrat la Biblioteca națională din Viena, a fost terminat la 21 mai 1725 (7 ramadan 1137 H.) (10). Tradus și publicat de Richard F. Kreutel în 1968, acesta urmărește cu precizie activitățile de interpret ale lui Osman Aga la Timișoara, mai ales misiunile pe care, probabil, le-a efectuat în Transilvania, pe lângă principele Francisc Rákóczi (1707), care cerea ajutorul turcilor împotriva imperiului Habsburgilor, precum și pe lângă generalul imperial Dietrich Heinrich Nehem, comandant al Petrovaradinului în 1709. El dezvoltă pe larg demersurile protocolare, pentru a sublinia mai bine rolul important pe care l-a avut între principe și guvernatorul Timișoarei Ali Pașa.

A treia lucrare scrisă de Osman Aga, păstrată de asemenea la vechea academie orientală din Viena, se intitulează „Culegere epistolară” (Kitâb-i inchâ). Este o culegere de documente diplomatice utilizate în schimburile dintre cancelaria pașei din Timișoara și ținuturile învecinate. Regăsim acolo mai ales: misiunile diplomatice efectuate de Osman; descrierea bătăliei din apropierea localității Petrovaradin și capitularea Timișoarei la 1716; scrisorile pașei din Vidin; transcrierea scrisorilor traduse de Osman pentru reprezentantul Austriei la Istanbul și adresate Sublimei Porți. Toate aceste scrisori sunt modele care îi permit autorului să insiste asupra adreselor, titulaturii, formelor